

A szintézisek szerepe Benkő Loránd munkásságában

BENKŐ LORÁND életének fordulópontjain a tisztelgők rajzolta portrékban rendre kulcsszóként jelenik meg a szintézis. IMRE SAMU a hetvenedik születésnapra megjelent emlékkönyvben (más összegzőnek nevezett művek mellett) a „Magyar nyelvjárástörténet”-et emelte ki szintézisként (IMRE 1991: 13). A 80. születésnapot köszöntő írásomban a szintézist olyan markáns, tartalmi jegynek neveztem, amely Benkő professzor tudományos pályájának szerves egységét nemcsak kifejezi, hanem „túlzás nélkül mondva, mintegy hordozza” (PUSZTAI 2002: 2). KISS JENŐ pedig gyászbeszédében Benkő tanár úr gazdag tudományos munkájából kiemelve, „a XX. század második fele magyar nyelvtörténeti kutatásainak nagy, korszakalkotó szintézisei” előtt is fejet hajtott (KISS 2011: 5).

A szintézis nem korlátozódik pusztá összegzésre, áttekintő szemlézésre, az érintkezési pontok lajstromozására. A tudománytörténetbe ágyazottság következtében a szintézisek hiánya, s ezért sürgető kötelezettsége időről időre nyilvánvaló lesz. Benkő Loránd tanulmánya, „A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban” (BENKŐ 1969) megjelenésekor, 1969-ben is szemléletformáló és mozgósító erejű volt, de ma is nagyobb, sőt állandóbb figyelmet érdemelne. Két tételét idézem fel. Az egyik a tudománytörténetről nemcsak okként, motivációként szól, hanem ható tényezőként is rávilágít. „Nyelvtudományunknak azok voltak a legprogresszívebb szakaszai, amikor analitikus vizsgálatokat átfogó, egységbe foglaló művek megfelelő számban létrejöttek. [...] A szintézisek mindenkor helyzete nemcsak a kérdéses tudománytörténeti szakaszokat jellemezte, hanem magától értetődő kihatással volt a későbbi távlatokra is” (63). A másik tétel a szintézisek folyamatosságára, a változó tudománytörténeti helyzethez igazított megújításaira hívja fel a figyelmet. „A fejlődés azokban a részlegekben mondható legegészségebbnek, ahol a szintézisek időről időre, mintegy rendszeres ismétlődéssel töltötték be betetőző s ugyanakkor [!] alapozó szerepüket; ha egy-egy nyelvtudományi ágazatban az összefoglalásnak bizonyos időközökben való ismétlődése elmaradt, egy idő múltán – elavulása következtében – még a maga korában legjobb összefoglaló mű is többé-kevésbé elvesztette a továbbfejlődésre ható, ösztönző erejét. Egyes ágazatokban persze a gyors szemléleti-módszerbeli fejlődés a szintézisek viszonylag gyakoribb ismétlődését, bizonyos időközönként újra és újra való létrehozását tette múlhatatlanul szükségessé” (uo.). Bizonyos, hogy a szemléleti-módszerbeli fejlődésnek megfelelő, de legalábbis annak megfeleltetett szintézisalkotás napjainkra lett igazán nyomatékos igény és követelmény.

A szintézisről írott tanulmányt példázatosan hitelesíti Benkő Loránd egész munkássága, a deklarált elvek alapján szintéziseket kezdeményező, megszervező, megvalósító fáradhatatlan tevékenykedése, teljesítménye. Idézett szavainak tanulságos és jellemző kiegészítéseként 12 pontban számba is vette azokat a szintézisigényeket, amelyeknek hiánya nyilvánvaló, de előbb-utóbb megvalósítható, s nemcsak megvalósítandó. Majd félszázad múltán tanulságos beletekinteni ebbe a sokágú feladatsorba. Érdemes volna minden pontjára bővebben kitérni, de ezúttal csak észrevételekre van mód és alkalom.

A 12 pontból 9 megvalósult vagy megvalósulóban van, bizonyítva Benkő

Loránd javaslatainak reális voltát. Az eredeti megfogalmazást csak töredékesen, a sorszámozásokat ugyan a tervezet szerint, de sorrendjüket részben megváltoztatva idézem fel. Általában rövid kiegészítő megjegyzésekre szorítok, az elsőről azonban hosszabban kell szólnom.

1. „Szembe kell néznünk mindenekelőtt a magyar nyelv nagyszótára mai módszerrel, mai szinten való elkészítésének igényével” – írta Benkő Loránd. Öröndetes tudománytörténeti tény, hogy alapos és célratörő viták után a Nagyszótár műhelymunkája évek óta folyik, s éppen ezekben a napokban immár a 3. és a 4. kötetét vehetjük kézbe. Köztudott, hogy a viták leginkább a kezdő dátum körül forogtak. A nagyszótári léptéknek – hangzott az akkori érvelés – csak az felelne meg, ha a szótár a magyar írásbeliség történetét legalább a középmagyar kezdetéig felölelné. Benkő tanár úr is többször volt aktív szereplője az előkészítő műhelyvitáknak. Határozottan támogatta a mai, 1772-vel megjelölt kezdetet. Álláspontjának az alapja tudható volt, mert mindig is a szintézisek alapkövetelményének tekintette a léptéket, azaz a megvalósíthatóságot nem veszélyeztető mértéket. A viták közben többünkben felelevenedhetett „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak (TESz.) a példája. Akkor is elhangzottak (egyebek közt) olyan, „teljes szótárra” törekvő javaslatok, miszerint a szótári kézirat elkészítését kiterjedt forráskör bevonásán alapuló intenzív adatgyűjtés, sőt akár az addig etimológia nélküliek (köztük az ismeretlen eredetűnek minősítettek) pótlása előzze meg. Ma is emlékezhetünk és emlékeztethetünk arra is, hogy Benkő többször (hol GOMBOCZ ZOLTÁN-ról, hol MELICH JÁNOS-ról szólva) figyelmeztetett a „Magyar etimológiai szótár” (EtSz.) példájára. „A teljességre, tökéletességre való törekvés rendkívül szép tudósi tulajdonság, de bizonyos határokon túl éppen a mi tudományunkban sem célravezető. [...] tudományunk kétségtelenül nagyobb hasznát látta volna egy valamivel szerényebb célkitűzésű és megvalósítású, de viszonylag rövidebb idő alatt teljesen elkészült szótárnak, mint egy tökéletességében világraszólóan páratlan, de időben elhúzódott, sőt torzóban maradt munkának” (BENKŐ 1957: 11). Mindez azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a Nagyszótár 1772-től 2000-ig terjedő időköre egyáltalán nem jelentékteleníti a magyar nyelvtörténet egészét, s nem utolsósorban a magyar írott köznyelv rendkívül fontos, középmagyar korszakának nagyszótári jellegű leírását, hanem a lehetőségek szorításában távolibb célra, későbbi nemzedékek feladatává tette. Sőt azt is mondhatjuk, hogy a mostani léptékű Nagyszótár létrejöttével még jobban rá fog világítani a középmagyarra, magyarán mondva, annak hiányára. Egy több részből álló magyar Nagyszótárból, mondhatnánk, ebből a több részre tagolódó építményből jelenleg tehát megvalósulóban van a legfontosabb, az új- és legújabb kori záró rész és elkészült a lelegeje, a Régi Magyar Glosszárium, amely az első szótárkezdemények, a szójegyzékek és glosszák egyesített szótára (Gl.). A kezdetek és a szükséges középmagyar szótár közé pedig már 1992-ben felvettem egy Magyar Kódexszótár tervét, a kitűnő Régi Magyar Kódexek sorozatára építve (PUSZTAI 1992).

2. „Elő kell állítanunk egy átfogó magyar történeti grammatikát”. Benkő tanár úr közvetlen kezdeményező, szervező és irányító munkájával elkészült az „átfogó történeti grammatika” első része, „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (TNYt. I, II/1–2) című impozáns többkötetes mű, amely a korai ómagyar kornak

és előzményeinek, valamint a kései ómagyarnak a teljes nyelvtani leírását tartalmazza. A folytatást, a későbbi nyelvtörténeti korszakok szintézis igényű rajzát egyelőre a „Magyar nyelvtörténet” (MNyt.) című egyetemi tankönyv vázolja fel. Kiemelendő, mert Benkő Loránd tudományszervező racionalitására és mentalitására jellemző tény, hogy a történeti nyelvtan három vaskos kötetének több esztendeig tartó fegyelmezett munkájába a TESz. egykori munkatársaiból többeket bevont.

3. „Ki kell dolgoznunk egy olyan tudományos leíró nyelvtant, amely a szinkron leírás legújabb, de már valamennyire stabilizálódott, kiérlelődött eredményeire épül, ezt gyakorlati nyelvtanoktatásunk ügye is föltétlenül igényli.” Ez a pont természetesen nem csupán egy tudományos leíró nyelvtant szorgalmaz, hiszen „A mai magyar nyelv rendszeré”-nek két kötete (MMNyR.) 1961-ben és 1962-ben megjelent. A hangsúly a legújabbra, a stabilizálódottra és a kiérlelődöttre teendő. Öröndetes tény, hogy több ilyen igényű leíró nyelvtan született meg az elmúlt évtizedekben. Egyetlen szintézisbe foglalásuk azonban a jelenlegi körülmények között – véleményem szerint – egy valóban átfogó jelenkori tudománytörténeti szintézisben, illetve annak egyik kötetében lenne elhelyezhető. Van azonban Benkő tanár úr idézett szavainak egy nagyon fontos félmondata is. Az, amelyben a szinkron igényű tudományos leíró nyelvtant azért is szorgalmazta, mert „ezt gyakorlati nyelvtanoktatásunk ügye is föltétlenül igényli”. Föltétlenül és változatlanul, sőt folyamatosan. Tudniillik a jó tankönyv nyilvánvalóan nem helyettesíti a szintéziseket, hanem azokra épül. Ez a kapcsolat azonban nemcsak a tankönyvírás, hanem a tudományos szintézisalkotás felől is értelmezendő. Egyszerűen szólva, a tankönyvírásra úgy kell kellő figyelemmel – s ha szükséges, támogató korrekciókkal, javaslatokkal – tekintenünk, mint a szintézisalkotás sajátos, mintegy alkalmazott változatára.

A 4. pontban sürgetett idegen nyelvű kiadványok, amelyek nyelvünk egészéről adhatnak alapos összefoglaló tájékoztatást, már több nyelven hozzáférhető. Ezek körét elsősorban olyan munkák programszerű fordításaival lehetne bővíteni, mint amilyen például KISS JENŐnek „A magyarságtudomány kézikönyvé”-ben (KISS 1991) megjelent, német és angol nyelven is közzétett, a magyar nyelv történetét és mai nyelvállapotát átfogó nagyobb terjedelmű tanulmánya.

Két pont (az 5. és a 8.), a közös művelődéstörténeti szempont miatt összekapcsolható. Az előbbi a magyar standard, akkori kifejezéssel az irodalmi nyelv szintézisét azért szorgalmazta, mert „e mű lényeges művelődéstörténeti és általános nyelvfejlődési tanulságokat ígér”. A második megvalósulása pedig azokat a tanulságokat foglalná egységbe, „amelyeket nyelvünk, azon belül is szókincsünk a magyar művelődés- és gondolkodástörténet számára nyújt”. Kétségtelen, hogy egy efféle összegző munkálat eredménye nemcsak szaktudományunk egyik szintéziseként hasznosulna, hanem mint nyelvi, nyelvtörténeti érdekű művelődéstörténet szélesebb sávban lehetne interdiszciplináris hatású is.

A 6. és 7. pontban pedig olyan szintézisek iránti igény fogalmazódott meg, amelyekről 1969-ben (Benkő Loránd számára biztosan) tudható volt, hogy nemcsak kívánatos a kialakításuk, hanem már többé-kevésbé ki is formálódtak. A magyar nyelvjárárok hatalmasra duzzadt adatbázisa, s főként „A magyar nyelv-

járások atlasza” (MNYA.) tette elodázhatatlan feladattá nyelvjárásaink szinkrón képének „részletes átnézetben” való megrajzolását a 6. pontban. IMRE SAMU nagy monográfiája, „A mai magyar nyelvjárások rendszere” 1971-ben meg is jelent (IMRE 1971). A 7. pont egy összefoglaló magyar jelentéstant szorgalmazott. KÁROLY SÁNDOR „Általános és magyar jelentéstán”-át már 1970-ben megismerhette a tudományos közvélemény (KÁROLY 1970). Benkőnek a szintézisek megismétlésére, az új tudománytörténeti körülmények közé illesztésére vonatkozó, már idézett követelményét azonban ebben a két pontban is illusztrálhatjuk. Szintézisigénnyel jelent meg például a „Magyar dialektológia” (MDial.) 2001-ben, illetve HADROVICS LÁSZLÓ „Magyar történeti jelentéstán” című monográfiája 1992-ben (HADROVICS 1992).

A 9. és 10. pontot egyaránt az jellemzi, hogy a bennük megfogalmazott egykori igények többszörösen teljesültek, s gyarapodásuk folyamatosan várható. A 9. a hely- és személynévkutatás sok-sok részeredményének szintézisekbe tömörítését sürgette. A történeti és leíró névtan számos ágában több szintézis jellegű mű készült el. Névtudományunk elevenségének és eredményességének, szemléleti és módszertani megújulásának fontos tudományos műhelyévé vált a budapesti és a debreceni tudományegyetem. Ezek a kutatóközpontok bizonyára a magyar nyelvtörténet egészére is ösztönző hatásúak lesznek. Az 10. pontban megjelölt igénynek, mai színvonalon álló általános nyelvészeti kézikönyvnek szintén nem egyetlen kötet felel meg. Arra a kérdésre, hogy lesz-e, lehetséges-e itt és most egy Benkő Loránd kívánta egyetlen általános nyelvészeti szintézis, szokványos elterelő formulával mondhatnám azt, hogy majd az idő eldönti. Közhely, tehát van benne valami. Most mégis kettős választ adnék. Egyrészt a különböző általános nyelvészeti irányzatok kézikönyvei, alpművei programjuk érvelő kifejtésében számos megkülönböztető, tehát lajstromozható jegyet soroltak, sorolnak fel. Ezek összegyűjthetők, összevethetők. Másrészt az egyelőre távoli esélynek látszó, egy kötetbe foglalt szintézis egy tudománytörténeti keretben közelebbi lehetőségnek mutatkozik, sőt kívánkozik. A nyelvtudomány egész történetét egyébként Benkő a 12. pontban, tehát hangsúlyos sorrendi helyen maga is megjelölte szintézisalkotási feladatként.

A 11. pontot átugrottam, de semmiképpen sem jelentéktelen volta miatt. Itt Benkő azt jelölte meg feladatként, hogy „össze kell foglalnunk mind a diakrón, mind a szinkrón nyelvészeti kutatások módszertanát”. Kétségtelen, ennek megvalósításában „nem utolsósorban nyelvész-utánpótlásunk nevelése érdekében” kell összefognunk. A mai doktori képzés kiterjedt rendszerében bizonyára és tudatosan kell teret és időt kapnia. Megjegyzem, de aligha csak személyes benyomásom, hogy egy idő óta a vitákban, bírálatokban a forrás- és adatkezelésre vonatkozó észrevételek ugyancsak megritkultak.

Tisztelt Emlékezés! Közismert, hogy a szintézis tekintetében gyakori, szinte példázatos Benkő Loránd és Pais Dezső szembeállítás. Maga Benkő is így írt például Pais professzorról: „Szintézisekre ritkán és akkor is meglehetősen korlátozott terjedelemben vállalkozott” (BENKŐ 1993: 40). Közszájon forgott Pais Dezsőnek az a kifakadása is, ami akkor hangzott el, amikor önálló kötet megjelenítésére ösztökölték: „Utálok könyvet írni!” (i. m. 42). Ám Benkő tanár úr maga

is többször rávilágított Pais széles látókörű tanulmányaira és megkülönböztetett hangsúllyal a magyar irodalmi nyelvről tartott nagy ívű áttekintésére (PAIS 1953). Ahogy Pais sem állítható csak az egyik pólusra, úgy Benkő Loránd is mestere volt a részletes, adatfeltáró, adatkezelő erényeken alapuló tüzetes elemzésnek, árnyalt érvelésnek. Kettejük életműve is hitelesíti a tudománytörténeti tanulságot: az analízis és a szintézis egymástól elválaszthatatlan. A diákkoromban kapott tanítás évek alatt így csiszolódott ki bennem: a kisebb-nagyobb horizontú szintézis főlvázolása nélküli adattárolás csak rendezetlen rovargyűjtemény, a korrekt adatok nélküli szintézis meg csak léggömb. Még ha olykor színes is.

Kulcsszók: szintézis, tudományszervezés, mai magyar nyelvtudomány, tudománytörténet, lexikográfia.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. Gondolatok Melich János nyelvtudományi munkásságáról. (Születésének nyolcvanötödik évfordulóján.) Magyar Nyelv 53: 1–12.
- BENKŐ LORÁND 1969. A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban. Nyelvtudományi Értekezések 65. 41–65.
- BENKŐ LORÁND 1993. Pais Dezső. (A múlt magyar tudósai.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó, Bp.
- IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
- IMRE SAMU 1991. Egy fél évszázad a magyar nyelvtudomány szolgálatában. (Benkő Loránd tudományos tevékenysége.) In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 1991. 9–26.
- KÁROLY SÁNDOR 1970. Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KISS JENŐ 1991. A magyar nyelv. In: KÓSA LÁSZLÓ szerk., A magyarságtudomány kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Bp. 77–161
- KISS JENŐ 2011. Búcsú Benkő Lorándtól. Magyar Nyelv 107: 4–6.
- PAIS DEZSŐ 1953. A magyar irodalmi nyelv. Az MTA I. Osztályának Közleményei 4: 425–66. (és MNyTK. 83: 125–66).
- PUSZTAI FERENC 1992. Régi Magyar Kódexek, 1–14. szám [ismertetés]. Magyar Tudomány 37: 1534–1537.
- PUSZTAI FERENC 2002. Benkő Loránd nyolcvanéves. Magyar Nyelvőr 126: 1–4.

The role of syntheses in Loránd Benkő's oeuvre

If we want to characterise Loránd Benkő's work in a single word, it will have to be the word 'synthesis'. This is not only apparent looking back at the whole oeuvre but was visible very early on in his career, both in his general approach and in his individual writings. Of his historiographic merits, an ambition to compile syntheses emerges because it was not merely his personal program but also, due to his many initiatives and effective organisational work, a truthful mirror and inspiring achievement of present-day Hungarian linguistics. This is evidenced and documented by the fact

that, out of the twelve plans for syntheses he drew up in 1969, nine have been implemented since or are underway today.

Keywords: synthesis, organisation of scientific life, current Hungarian linguistics, history of science, lexicography.

PUSZTAI FERENC

Benkő Loránd, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke

1. Előadásomat azzal kezdem, hogy nyugodt lélekkel vállalkoztam rá, amit ritkán mondhattam el eddigi pályámon. Benkő Lorándot ugyanis 1951-től, Pestre, az Idegen Nyelvek Főiskolájára kerülésem óta ismerem, és azóta szinte ez évben bekövetkezett haláláig ha nem is közvetlen közelében, de – mondhatjuk – az ő figyelő szeme előtt végeztem egyetemi munkámat. Az ötvenes évek második felében – talán 1957-ben – kerültem közelebb hozzá. Én „mint tanulni akaró” mentem el vele – ha jól emlékszem: a nagy nyelvatlasz munkálataival kapcsolatban – Zalába. Az egyik délben az Egerszeg melletti Ságodban pihenés céljából ketten kimentünk a falu melletti hegyre. Beszélgetésünk során ekkor kérdezte meg, honnan jöttem, mivel szeretnék foglalkozni, milyenek a tapasztalataim, a nézeteim, és ő is sok mindent elárult magáról. 1964-ben aztán már ő volt kandidátusi értekezésem egyik opponense, majd az ebből született könyv lektora. 1965-ben – Pais és Bárczi professzor úr mellett az ő hatására – a Magyar Nyelv szerkesztőbizottságának a tagja lettem, és ezt a tisztelet a mai napig betöltöm. Dékánhelyettesként, majd dékánként – ő tudományos rektorhelyettes volt – sok értekezleten találkoztunk, és a Karon – 58 tanszék, a kari tanács tele akkori „nagy” emberekkel! – mindig számíthattam a segítségére. Megemlítem még, hogy 1994-ben a VI. Nemzetközi Magyar Nyelvészkonferencia szervező bizottságában ő vívta ki, hogy stilisztikai szekció is legyen, amelyből aztán kettőt is kellett szerveznünk, a Stíluskutató Csoport révén ugyanis akkor nagyon felfelé ívelt a stilisztika. Érdekes, hogy – talán így is nevezhetnénk – barátságunk ismét „bizalmas” beszélgetéssel zárult, csak ezúttal a kilencvenes évek vége felé egy erdélyi nyelvjárásgyűjtő úton Gyimesközéplek, a Tatros vize mellett, miután egy odavalósi embert kérdeztünk, és utána ketten maradtunk egy félórára. A későbbiekben még többször találkoztunk, de az előzőekhez hasonló beszélgetésre nem került sor...

2. A továbbiakban szeretnék rámutatni Benkő Lorándnak mint embernek, mint tanárnak és – főleg – mint tudósnak azon fő jellemvonásaira, amelyek mintegy predestinálták Társaságunk elnöki tisztének a betöltésére.

Induljunk ki abból, hogy Benkő Loránd szinte rajongott a nyelvtudományért. 2001 őszén a Kiss Jenővel folytatott fontos „tudománytörténeti beszélgetésen” – ez az interjú készítő Kiss Jenő professzor találó megjelölése – a következőt mondta: „Ahogy mestereim is rátették az életüket, én is szenvedéllyel, szeretettel műveltem és művelem a nyelvtudományt ...”. Majd ezt szintén megjegyezte: „számomra ma is felüdülést jelent, ha kedves témáimon dolgozhatom..., gyógyító